

Ганна Філіпова

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КЛІЄНТЕЛИ КНЯЗЯ ОЛЕКСАНДРА МЕНШИКОВА У 1709–1727 рр.

DOI: 10.5281/zenodo.3732631

© Г. Філіпова, 2020. CC BY 4.0

У статті автором продовжено попередні дослідження формування патронсько-клієнтської системи князя Олександра Меншикова на теренах Гетьманщини. Переважно студія стосується козацького середовища, але в якості додаткових прикладів наведено епізоди із старообрядницького середовища та міщанства Стародубщини. Проаналізовано основні механізми складання патронально-клієнтських відносин між зазначеними сторонами на тлі протікання Почепської справи. Наведені окремі випадки функціонування таких відносин, базовані на архівних джерелах, а також додаткові біографічні відомості про деяких клієнтів Меншикова. Дослідження ґрунтується на використанні архівних джерел.

Формування клієнтської політики О. Меншикова серед козаків Гетьманщини розпочалося у 1709 р., якщо не раніше – у зв’язку з подіями навколо переходу гетьмана Івана Мазепи на бік шведського короля Карла XII та Полтавської битви. Цей процес тривав до 1727 р., коли О. Меншиков був позбавлений усіх титулів і відправлений у вигнання царем Петром II. Основним етапом у формуванні клієнтели князя О. Меншикова в Україні стала його ревізійна поїздка 1720 р., коли він відвідав свої маєтки в Гетьманській державі.

Згадана система соціальної ієрархії взагалі була типовою для часу та контексту досліджуваних подій. Це продовження давньоримської форми клієнтелізму, пристосованої до реалій ранньомодерної Європи. Вивчення таких процесів, пов’язаних з діяльністю російських державних діячів-землевласників у Гетьманщині, може пролити світло на чималу кількість нюансів поступової інкорпорації її адміністративно-територіальних одиниць до складу Російської імперії.

Ключові слова: клієнтела, клієнтелізм, кронізм, козацтво, протекція, князь Олександр Меншиков, Стародубщина, Гетьманщина, Почеп.

В попередніх статтях автора, присвячених ревізійному «відрядженню» князя Олександра Меншикова до Гетьманщини¹ та видачі ним охоронних універсалів представникам українського козацтва², частково порушувалася проблема формування патронально-клієнтської системи князя на теренах України, переважно – в козацькому середовищі. Дана публікація має на меті продовження дослідження цього питання на основі нових архівних матеріалів.

Вірогідно, що формування клієнтели князя О. Меншикова серед української полково-сотенної старшини та рядового козацтва почалося раніше 1709 р., коли він вперше офіційно отримав вотчинні землі на теренах Гетьманщини (міста Почеп та Ямпіль у Стародубському та Ніжинському полках відповідно). Ми

¹ Філіпова Г. В. «Українська ревізія» князя Меншикова 1720 р. *Сіверщина в історії України*. Київ : Центр пам’яткознавства НАН України і УТОPIK, 2017. Вип. 10. С. 165–168.

² Філіпова Г. В. Захисні універсали князя О. Д. Меншикова українському козацтву. *Заповідна Хортиця. Збірка наукових праць*. Запоріжжя, 2018. Випуск VII. С. 55–62.

відносимо окремі спорадичні випадки встановлення таких відносин вже у 1704–1708 рр., та саме з 1709 р. у зв'язку зі змінами як у державницькому статусі самого О. Меншикова, так і у посиленні експансивних тенденцій у російській політиці щодо Гетьманщини, вони стали постійними та систематичними.

Найбільш активний етап залучення нових персон до князівської клієнтели розпочався з ревізійної подорожі О. Меншикова до Гетьманщини у 1720 р., офіційною причиною якої був огляд розквартированих в деяких полках драгунських військ. У цей час, окрім інших справ, які стосувалися передусім межувань кордонів його вотчин, князь встановлював взаємини зі своїми «протекціантами», тобто людьми, яких він, як патрон, брав під свій захист. Звісно, також він активно залучав до розлогої системи патронату-клієнтели нові ланки.

Така система соціальної ієрархії, залежності та взаємних послуг була типовою для часу та контексту розглядуваних подій, тож іноді серед клієнтів були безпосередньо княжі слуги та підлегли, а в інших випадках – люди, віддяка яких на місцях в якості адміністраторів могла статися О. Меншикову у пригоді в подальшому. Таким чином, постійно відбувалося залучення до такої системи відносин все нових і нових осіб. В деяких випадках «протекціантами» могли ставати особи, залежні від інших «протекціантів», на прикладі захисту яких князь демонстрував власний вплив на «український» напрям політики Російської імперії і залякував тих, хто наважувався сперечатися з ним. Також у даному випадку явно прослідковується типове ще для давньоримської форми клієнтелізму явище – передання патронсько-клієнтських відносин у спадок. Клієнтами О. Меншикова (як й інших статусних політичних гравців, що діяли поряд із ним) ставали діти та навіть онуки його клієнтів. Останній обставині сприяла також довготривалість та відносна стабільність його власного статусу фаворита Петра I.

Існують невеликі дослідження³, присвячені формуванню, структурі та особовому складу російської клієнтели князя О. Меншикова, особливо – в армії. Виявлено, що політика кронізму, яку провадив князь починаючи від періоду свого першого злету на початку бойових дій Північної війни, була дуже активною та багатовимірною. З часом його клієнтська мережа охопила гвардію, низку армійських полків, управлінські державні органи (Сенат та Колегії). Відбувалося постійне втягнення до цієї системи духівництва. Однак щодо клієнтів О. Меншикова серед козацької старшини та шляхти навіть таких узагальнень поки що не було зроблено.

Випадки, коли ті чи інші особи били чолом О. Меншикову у пошуках захисту, а він надавав їм свою протекцію, яскраво характеризують тенденції не тільки його власної, але й загальноімперської кадрової політики на теренах Гетьманщини. Зокрема, важливий комплекс охоронних документів, виданих князем представникам українського козацтва, являють собою грамоти, виписані в якості винагороди за дотримання промосковської орієнтації під час виступу І. Мазепи.

У чолобитній військового товариша Ніжинського полку Степана Давидовича Михайловського, поданій імператриці Єлизаветі Петрівні у грудні 1742 р., містяться дані про те, що його тесть, Андрій Михайловський, служив державі «не щадя свого живота о чем бывшего Главного Генерала Меншикова и Гетмана

³ Петрухинцев Н. Н. Офицерский корпус Ингерманландского полка А. Д. Меншикова в начале 1720-х гг. Труды Исторического факультета МГУ. Серия II. Исторические исследования. Русь, Россия: Средневековье и Новое время. Пятое чтения памяти академика РАН Л.В. Милова. Москва, 2017. Выпуск 5. С. 487–496; Рогожин А. А. А. Д. Меншиков и его «креатуры»: патронаж в служебной карьере генералитета русской армии начала XVIII в. Труды Исторического факультета МГУ. Серия II. Исторические исследования. Русь, Россия: Средневековье и Новое время. Пятое чтения памяти академика РАН Л. В. Милова. Москва, 2017. Выпуск 5. С. 637–643.

протекциальные универсалы...»⁴. О. Лазаревський свого часу слушно зазначив, що милості від князя брата Михайловські отримали за попередження його про те, що І. Мазепа рушив на з'єднання зі шведами. Це дало князеві можливість стати першим, хто повідомив Петру I про «зраду» гетьмана (це сталося 27 жовтня 1708 р.). Під Меною обидва брати «відложилися» від І. Мазепи і приєдналися до корпусу О. Меншикова у Нових Млинах, звідки й було відправлено термінову депешу Петру. Князь залишив перекинчиків біля себе на короткий період облоги гетьманської столиці⁵. Пізніше, у 1711 р., А. Михайловський за наказом Петра I їздив із Глухова до Ченстохова, отримавши подорожнього листа за підписом царя та генерала Андрія Ізмайлова для виконання якоїсь місії⁶.

За такі заслуги, безсумнівно важливі як для загальної російської політики стосовно Гетьманщини, так і для кар'єрних успіхів О. Меншикова, завдяки його особистому сприянню А. Михайловський отримав від гетьмана І. Скоропадського с. Пекарів Ніжинського полку, а також зміг повернути собі конфісковане дружиною генерального писаря П. Орлика майно⁷: І. Скоропадський «респектом своим и по засвидетелствованию помянутого Главного Генерала, надал покоинаго тестя моего сыну Семену Мыхаиловскому... селце Пекарев в Нежинском полку в сотне Новомлинской, которое посмерти ево Семена за бывшего гетмана Апостола отобрано, продано дочере ево гетманской Ломиковской»⁸. Після смерті Д. Апостола с. Пекарів перейшло у власність колишнього генерального судді Михайла Забіли, що і стало приводом для нащадків А. Михайловського вести судові суперечки з ним за ці володіння. До того ж, незадовго до подання чолобитної С. Михайловського пограбували розбійники, що значно погіршило його фінансове становище⁹.

До справи з підтвердження майнових прав, поряд з гетьманським універсалом І. Скоропадського, були прикріплені копії двох відповідних протекціальних універсалів О. Меншикова, перший з яких датується 27 січня 1709 р. Його було видано в Охтирці і, якщо вірити чолобитнику, для затвердження підписано рукою князя. Лист надавав право безборонно пересуватися територіями, де були розквартировані російські війська, оберігав від конфіскацій майна та коней з боку російських солдат¹⁰. Другий документ, вже повноцінний універсал, був виданий в Гадячі у травні 1720 р. та затверджений власноручним підписом князя і його гербовою печаткою з червоного сургучу. Через місяць цей документ майже повністю продублював та затвердив І. Скоропадський, як це часто бувало, коли гетьману було потрібно улестити Меншикова¹¹. Пізніше, 1730 р., таким самим чином затвердив цей документ і гетьман Д. Апостол¹².

У документах, зібраних О. Лазаревським, можна знайти безліч інших подібних прикладів. Так, козаки Яценки із села Попівки, що свого часу, після облоги російськими військами Батурина, видали одного з керівників оборони міста компанійського полковника Д. Чечеля росіянам, отримали за це охоронні

⁴ Інформацію про надання родині Михайловських протекціальних універсалів ми частково публікували в одній з попередніх статей. У цій публікації подаємо її з уточненнями та доповненнями. Див.: Філіпова Г.В. Захисні універсали князя О.Д. Меншикова українському козацтву...

⁵ Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Київ : Типография К. Н. Милевского, 1893. Том II. Полк Нежинский. С. 162–163.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 51. Оп. 3. Спр. 18766. Арк. 2 зв.

⁷ Там само. Арк. 1; Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии... Полк Нежинский. С. 164.

⁸ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 18766. Арк. 1–1 зв.

⁹ Там само. Арк. 1 зв.

¹⁰ Там само. Арк. 1–2.

¹¹ Там само. Арк. 4–4 зв.

¹² Там само. Арк. 5.

листи від О. Меншикова¹³. У 1711 р. у Києві козак Федір Стожок був пожалуваний князем урядом батуринського сотника – за те, що у 1708 р. він їздив до Батурина, щоб передати його захисникам наказ про капітуляцію міста. У 1720 р., перебуваючи у Гадячі, О. Меншиков підтвердив власний універсал 1708 р. своєю княжою печаткою. Користуючись такою протекцією, Ф. Стожок до кінця свого життя перебував на даній посаді та запам'ятовувався сучасникам жорстокістю та зловживаннями¹⁴.

Був пов'язаний з облогою Батурина і кар'єрний злет колишнього конюха гетьмана І. Мазепи Івана Дяковського, який відразу після того, як росіяни з'явилися біля Батурина, прибув до О. Меншикова та запропонував йому свої послуги. Невдовзі князь відправив І. Дяковського з проїзним листом, щоб він повідомив жителям Чернігова про захоплення гетьманської столиці¹⁵.

У 1720 р. представник відомої старшинської родини Данило Забіла, перебуваючи на той час на засланні в Архангельську за доноси, повідомив Малоросійську колегію, що гетьман І. Скоропадський нібито наближає до свого двору людей, які колись відзначилися на службі у І. Мазепи. За це він через свою дружину, яка заради виконання його доручення відправилася до Смоленська, того ж 1720 р. отримав від О. Меншикова охоронного листа «за прислуги». Під «прислугами», вочевидь, малися на увазі таємні доноси на мазепинців, що колись перекинулися на бік росіян, а потім почали служити Скоропадському. Услід за О. Меншиковим «інстанціальні листи» дали Забілам київський генерал-губернатор Дмитро Голіцин та комендант Глухова Богдан Гагарін. Тоді ж, улітку 1720 р. дружина Забіли в обхід гетьмана прохала безпосередньо князя заборонити її підлеглим селянам самовільно переходити до козацького стану: «била челом Агафья Забелиха... Чего ради, видя ея слезы, прошу вашу ясновельможность, дабы позволили явить к ней свою милость и приказать в том учинить ей всякую справедливость...». Під тиском О. Меншикова І. Скоропадський, хоча й знав, що Д. Забіла писав на нього доноси, був змушений підтримати його дружину¹⁶.

Іноді в межах клієнтської системи князя О. Меншикова вирішувалися стосунки між власне представниками козацького стану і старообрядцями. Під патронаж хотіли потрапити жителя старобрядницьких слобод, розташованих на теренах підвладних йому волостей. Зокрема, про це відомо з документів, які стосувалися земельних інтересів козацько-старшинської родини Чарнолузьких. Випадак, зафіксований у чолобитній стародубського сотника Івана Чарнолузького, поданій гетьману І. Скоропадському у липні 1720 р., до всього є цікавим прикладом змагання та конкуренції всередині клієнтської системи О. Меншикова в Україні на етапі її становлення. І. Чарнолузький скаржився, що московські старообрядці із сусідніх з його володіннями слобод зазіхають на його орні землі у с. Хвоевичі Топальської сотні Стародубського полку (сутність конфлікту полягала у недостатній кількості придатних для землеробства ґрунтів у цьому регіоні)¹⁷. З чолобитної дізнаємося, що попередньо він уже подавав скарги князю О. Меншикову до Почепу, але той відказав, що нічим не може допомогти. Причину І. Чарнолузький виявив досить швидко – його кривдники на чолі зі своїм бурмістром встигли засвідчити пошану потенційному патрону раніше, під час зупинки княжого пошту в Ніжині, і на той момент, коли він сам звернувся до О. Меншикова, вже заручилися його підтримкою. Причину такого вибору князя І. Чарнолузький також зазначав – О. Меншиков нібито розраховував прийняти старообрядців до свого підданства,

¹³ Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии... Полк Нежинский. С. 250–257.

¹⁴ Там само. С. 247–250.

¹⁵ Там само. С. 372–373.

¹⁶ Там само. С. 401–403.

¹⁷ Волошин Ю. В. Государевы описные малороссийские раскольнические слободы (XVIII в.): историко-демографический аспект. Москва : Археодоксия, 2005. С. 76.

і тому був зацікавлений в отриманні ними якомога більшої кількості землі. І дійсно, скоро у власність князя перейшла старообрядницька слобода Млинка у Стародубській сотні¹⁸.

Напевне, сусіди І. Чарнолузького були його колишніми підданими, виведеними з-під протекції під час державного перепису старообрядців 1714–1718 рр. Цікаво, що ще автор «Історії Русів» трактував такий крок Петра I як потурання бажанню О. Меншикова послабити економічний потенціал козацької старшини, адже багато представників місцевих старшинських родів протягом попередніх років давали старовірам дозвіл селитися на своїх землях за умови сплати податків¹⁹. Звісно, ці відомості мають легендарне походження і нічим не підтверджуються, але їх фіксація відображає настрої та оцінки, що панували серед представників освічених кіл населення цього регіону і на початку XIX ст. З огляду на наслідки перепису та надання розкольницьким поселенням офіційного статусу в межах Російської держави («государевы описные малороссийские раскольнические слободы»), зрозумілою є спроба І. Чарнолузького звернутися по допомогу до гетьмана – адже І. Скоропадський під тиском ображеної завданими збитками козацької старшини був змушений зайняти ворожу позицію по відношенню до старовірів²⁰.

До клієнтів О. Меншикова, що походили з найбільш впливових родин козацької старшини, можна віднести Апостолів, а саме миргородського полковника, згодом – гетьмана Данила Апостола та його молодшого сина Петра. Останній доволі рано відправився до Петербурга, де жив та виховувався в домі О. Меншикова. Найпоширенішим є трактування такої практики в «ординському» чи «османському» дусі, а саме – ніби діти представників гетьманської старшини утримувалися в російській столиці виключно в якості заручників задля гарантії лояльності їхніх батьків, які мали посади на місцях. Тож у наукових колах поширилася думка, що П. Апостол був узятий до Москви та Петербурга ще за декілька років до обрання його батька гетьманом задля того, щоб слугувати гарантією лояльності колишнього мазепинця, тобто, на думку О. Лазаревського, десь на початку 1720-х рр.²¹.

Проте нам видається, що ця ситуація була дещо складнішою, і заручництво у цьому разі цілком могло переплітатися з залученням молодих представників старшини до патронсько-клієнтських відносин з представниками російського нобілітету. Опинившись у Петербурзі, Петро оволодів, окрім російської мови, італійською, польською та французькою, навчився грати на клавесині, почав модно вдягатися за європейськими зразками. Б. Крупницький наводив також дані з приводу того, що П. Апостол почав здобувати гарну освіту ще раніше – батько найняв йому найкращих вчителів, у тому числі – німця Шесслера із Дрездена²². Зрештою, Петро обійняв посаду особистого секретаря О. Меншикова (як бачимо з відповідних реєстрів, в основному, провідні ролі у княжій канцелярії виконували все ж росіяни). О. Лазаревський вважав, що високий рівень освіченості П. Апостола міг бути результатом зусиль, які докладав до цього сам князь, самостійно формуючи засади кадрової політики серед найближчих до своєї особи клієнтів. Більш того, у своїх припущеннях дослідник пішов далі, вказавши на те, що молодий Апостол взагалі міг виховуватися разом з сином О. Меншикова, який мав би бути його ровесником. Таким чином, син майбутнього гетьмана міг

¹⁸ Волошин Ю.В. Государевы описные малороссийские раскольнические слободы (XVIII в.)... С. 49.

¹⁹ Там само. С. 58.

²⁰ Там само. С. 63–64.

²¹ Лазаревский А. М. Дневник Петра Даниловича Апостола. [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/tizne/star08.htm> (Дата звернення: 3.02.2020).

²² Крупницький Б. Д. Гетьман Данило Апостол та його доба. Авґсбург: Українська Вільна академія наук, 1948. С. 7.

слугувати Олександрю Меншикову-молодшому таким собі товаришем з примусу. Як би там не було, та вже наприкінці 1725 р. П. Апостол зазначав: «Потом я говорил по французски с молодым князем Меньшиковым», а в 1726 р. писав: «Был с гувернером молодого кн. Меньшикова в реформатской церкви... Утром был у гувернера молодого кн. Меньшикова»²³.

Точно невідомо, як корелювалося заручництво сина з арештом батька у 1722 р. у зв'язку зі справою П. Полуботка, але після 1723 р. П. Апостол повернувся до Гетьманщини, де одружився, а згодом, у жовтні 1725 р., знову відправився до Петербурга, і зайняв місце свого батька під пильним наглядом Меншикова. Князь особисто опікувався дорогою молодого Апостола, виписавши йому іменний паспорт через генерала Йоганна Вейсбаха.

Тоді ж П. Апостол почав вести щоденник французькою та російською мовами, рукопис якого у 1894 р. надійшов до книжкового та рукописного зібрання Київського університету. Продовжуючи свої роздуми щодо долі молодшого Апостола, О. Лазаревський дійшов висновку, що в цей період він настільки зблизився з О. Меншиковим, що сам почав впливати на долю батька, стримуючи підозри князя щодо нелояльності Апостолів російському царатові. Так, сину вдалося домогтися відпуску батька до України та його поновлення на посаді миргородського полковника (у травні 1727 р., одночасно зі смертю імператриці Катерини I). Тож, вірогідно, що окрім багатих подарунків та постійних перевірок на вірність, Д. Апостол в якості найстаршого полковника домігся від О. Меншикова та Верховної Таємної ради відновлення гетьманства і власного обрання також завдяки протекції свого сина.

Щоденник молодшого Апостола дає певне уявлення про коло українських клієнтів О. Меншикова, з якими контактував автор: «Был у князя Меньшикова, но не застал его дома. Возвратившись, нашель у нас Шидловскаго²⁴, Танскаго²⁵ и Ханенка²⁶... После обеда был у Гудовича²⁷...». П. Апостол відносно регулярно слухав служби у домовій церкві князя на Василівському острові (мабуть, теж поряд з ядром його клієнтели), а також періодично брав у О. Меншикова гроші в борг, обіцяючи віддати їх у Почепі (через місцевих управителів?). Загалом, періодично контакти між клієнтом та патроном відбувалися ледь не щоденно, іноді – кілька разів на день. О. Меншиков брав П. Апостола на різноманітні заходи, від коронаційних торжеств до векторіальних свят, ілюмінацій та святкувань іменин або днів народження членів своєї родини, запрошував на прогулянки до свого власного саду та в заміські резиденції (Оранієнбаум). Виконуючи обов'язки секретаря, молодший Апостол перекладав для князя дипломатичні листи²⁸.

Записи П. Апостол вів до літа 1727 р. Відомо, що на засіданні Верховної Таємної ради 10 вересня 1727 р. (тобто через два дні після арешту Меншикова) розглядалося його прохання про власний арешт та відправлення до заслання разом із патроном. Рада постановила заборонити такий крок, натомість наказавши П. Апостолу жити в Петербурзі²⁹. Невдовзі після опали свого покровителя він переїхав до Москви, де у 1728 р. цар Петро II надав йому уряд лубенського полковника, але за умови, що він не буде виїжджати з Москви – очевидно тут

²³ Лазаревский А. М. Дневник Петра Даниловича Апостола. [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/star08.htm> (Дата звернення: 3.02.2020).

²⁴ Лаврентій Шидловський, племінник одного з найбільш яскравих клієнтів О. Меншикова серед козацтва, колишнього ізюмського та харківського полковника, а пізніше – бригадира і генерал-майора над Слобідськими полками Федора Шидловського, його наступник на посаді полковника.

²⁵ Антоній Танський, київський полковник, або Василь Танський, переяславський полковник.

²⁶ Микола Ханенко, генеральний хорунжий, також автор відомого щоденника.

²⁷ Вже згаданий Андрій Гудович, почепський управитель.

²⁸ Лазаревский А. М. Дневник Петра Даниловича Апостола. [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/star08.htm> (Дата звернення: 3.02.2020).

²⁹ Крупницький Б. Д. Гетьман Данило Апостол та його доба... С. 52.

є недовіра царя до колишнього фаворита О. Меншикова. Повернутися додому П. Апостол зміг лише у 1730 р., після смерті Петра II³⁰.

До клієнтів князя О. Меншикова, які вивищилися із середовища козацтва, переважно – у Стародубському полку, можна віднести і таких діячів (декотрим з яких вже були присвячені наші публікації), як почепський управитель Андрій Гудович, ямпільський управитель Михайло Таріцин, наглядач почепських лісів Яків Ілейко, господар княжого двору Федір Матановський, службовець при почепській канцелярії Герман Синяк тощо. У цій статті вважаємо за потрібне коротко окреслити життєвий шлях Федора Матановського, адже цей козак також являв собою виразний типаж людини, котра змогла прислужитися Меншикову під час формування його володінь на південноруських землях.

Звідки походив Ф. Матановський – з документів не видно. Та одне відомо точно – він не був уродженцем Стародубщини, бо маркував тут себе як людину прийшлу та таку, що намагалася обжитися на новому місці. Ф. Матановський декілька разів змінював патронів, часто переходячи від одного до іншого. Спочатку він служив у І. Мазепи сердюком, а під час подальшої служби у Ніжинському полку перебував при гетьманському племіннику Івані Обидовському, будучи його першим помічником. Ф. Матановський перебував у декількох походах: у 1701 р. в Естляндії (Печери), де служив під началом наказного гетьмана, гетьманського племінника Івана Обидовського, в 1705 р. – біля Замостя, в 1706 р. – Бихова тощо.

Після переходу І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII («при войне-де шведской») Ф. Матановський скептично оцінив шанси гетьмана на перемогу та вирішив від нього «відложитися». Все ще перебуваючи на гетьманській службі, він встиг послужити І. Скоропадському та взяти участь у поході до Лебедина, а вже потім зненацька «розкозачився» і став надавати перевагу службі у російських військових та вельмож.

Спочатку Ф. Матановському пощатило втрапити до штату слуг канцлера Гаврила Головкина. Та протримався він там досить недовго – невдовзі «отъехал» і від Головкина та пристав до більш скромної персони, бригадира Богдана Івановича Дадарінова. Та і у Дадарінова Ф. Матановський служив не надто довго. Відійшовши і від цього покровителя, він вирішив переїхати до Почепи³¹.

У цьому місті Стародубського полку розпочалася нова сторінка життя колишнього козака. Тут його справи знову пішли вгору, адже він «зостал господарем в дворє» тодішнього нового власника Почепщини князя О. Меншикова. Певний час Ф. Матановський займався справами княжого двору в самому Почепі, а потім його було переведено до с. Казинівки (згідно сучасних джерел – Казанове), де також були розташовані маєтності О. Меншикова³².

У цьому селі Ф. Матановський відразу придбав собі козацькі землі та зайнявся покладеними на нього обов'язками – насильницькою скупівлею козацьких млинів та ґрунтів, а також дворів, що належали шинкам, під «железній завод». Проте про існування в рамках економічної «імперії» О. Меншикова залізобробного виробництва в Казинівці нічого не відомо – вочевидь, щось завадило реалізації таких планів, і будівництво так і не розпочалося³³.

Більш того, у цей час щось відбулося у відносинах Ф. Матановського з його новим покровителем, адже, починаючи з 1725 р., він почав писати чолобитні до Генеральної військової канцелярії, звертаючись до полкового писаря Стефана Максимовича і капітана Хрипунова та намагаючись знову вписатися до козацького стану. При цьому виявилися цікаві деталі. Так, в одному з документів, поданому

³⁰ Крупницький Б. Д. Гетьман Данило Апостол та його доба... С. 52.

³¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 1581. Арк. 2, 5 зв.

³² Там само. Арк. 5 зв.

³³ Там само. Арк. 2, 5 зв.

Ф. Матановським, читаємо: «там в Почеповщині нехто о моеї службі неізнестен; єдин я при той сотні неслужил козацької служби; а тут в Глухові іа імено свідетелей многих особ». Дійсно, за нього ручалися особи досить високого рангу (глухівський писар, городовий отаман, сотенний осавул, сотенний хорунжий, а також бакланський сотник Антип Соколовський, котрий саме в цей час переживав важке судове протистояння з О. Меншиковим)³⁴. Швидше за все, приїхавши до Почепу і потрапивши на службу до князя, Ф. Матановський приховував свою минулу належність до козацького стану, що і зіграло потім проти нього. Намагаючись виправдатися за розорення, котрі він вже встиг заподіяти козакам Орловщини, завідуючи справами О. Меншикова у Казинівці, Ф. Матановський писав, що до таких дій його змусили, і він насильницьки скуповував двори, «не хочючи».

З одного боку, за нього дійсно вступилася як глухівська старшина, так і тогочасні вороги Меншикова на зразок А. Соколовського. З іншого ж – позиції князя станом на 1725 р. були все ще дуже сильними, і ніщо не могло гарантувати «служі багатьох господарів» Ф. Матановському повної безпеки та можливості повернутися до козацтва. До того ж, у цей час відбувалося закріпачення козацького стану та прив'язання його до княжої землі, і навіть успішне продовження козакування вже не могло би забезпечити свободу. Тому спроби Ф. Матановського повернутися до козацького стану до певної пори не були успішними.

Про це можна дізнатися з документів, що засвідчують активність колишнього княжого слуги в 1725–1727 рр. З них випливає, що справи Ф. Матановського залишали бажати кращого. Все ще проживаючи в Казинівці, він загруз у боргах та постійно викликався до суду, йменуючись у протоколах допитів простим обивателем, а не козаком. Так, у жовтні 1725 р. на нього скаржився родич ямпільського сотенного отамана, козак Василь Лопата, котрий судився з ним через неповернення боргу ще з серпня того ж року. Не бажаючи або ж не маючи змоги повертати позичені гроші, Ф. Матановський під час одного з судових засідань напад на Лопату «прилюдне», називаючи його злодієм і стверджуючи, ніби той його обдурав. Заодно словесна образа дісталася і дружині В. Лопати – звинувачений назвав її «ворожбиткою». За другим звинуваченням Ф. Матановського викликали на допит до сотенного правління у Глухові, але він відмовився приїжджати³⁵.

У лютому 1727 р. була порушена ще одна справа проти Ф. Матановського, пов'язана з невикплатою боргу. Цього разу на нього подав до суду козак Глухівської сотні Ніжинського полку Іван Кологривов, у якого звинувачений позичив 18 рублів. Оскільки до угоди мав причетність єврейський лихвар Аврам Ільїн, І. Кологривову довелося виплатити йому ту ж само суму з відсотками, яка становила 22 рублі, а Ф. Матановський після багатьох нагадувань віддав козаку тільки 4 рублі, тобто відсоткову різницю. Цікаво, що скаргу І. Кологривов подав не до Глухова, а до Почепу – її прийняла канцелярія управителів О. Меншикова. Звідти чолобитну постраждалого козака було переслано до Петербурга, вочевидь, щоб князь безпосередньо дав резолюцію щодо справи свого колишнього улюбленця. Можна припускати, що О. Меншиков дійсно прямо вплинув на рішення, котре прийняла щодо цього конфлікту імператриця Катерина І.

Цариця наказала стародубському полковнику арештувати Ф. Матановського та передати його до полкового суду, тільки-но він з'явиться у полковому правлінні. Окремо Катерина І наголосила, що над боржником потрібно «учинить... расправу безволокитно». У випадку, якщо б звинувачений знову почав шукати захисту

³⁴ Там само; Філіпова Г. В. Конфлікт князя О. Д. Меншикова з бакланським сотником Антипом Соколовським. Батуринська старовина. Збірник наукових праць. Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 2017. Вип. 3. С. 424–432.

³⁵ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 1802-І. Арк. 3–4.

у Почепі, таке саме розпорядження отримали тамтешні управителі, причому вони мали негайно повідомити самодержицю, що схопили боржника³⁶. Мабуть, його таки було арештовано та покарано при опосередкованій участі князя О. Меншикова.

Останнього разу в опрацьованих нами документах ім'я Ф. Матановського спливає 27 травня 1728 р. серед тих, хто підписав колективну скаргу на ямпільських та почепських управителів до Колегії Іноземних справ. Цього разу він згадувався як козак поряд із бунчуковим товаришем Козьмою Заруцьким та ворогами Меншикова – генеральним хорунжими Василем Жураковським та генеральним писарем Іваном Чарнишем, а також Іваном Зубрицьким.

Іншою особою, чий життєпис є доволі цікавим з огляду на різноманітність типажів людей, що входили до клієнтелі О. Меншикова, є покозачений іноземець Герман Синяк (Синяковський). Характерним є завершення його кар'єри в якості клієнта вельможі. В одній з численних чолобитних почепських управителів на чолі з Андрієм Гудовичем, поданих до князя, йшлося про такий випадок: «В прошлом 1722 году в енваре месяце будучи в Почепе Стародубского полку казак Герман Синяковский в квартире господина полковника Давыдова извещал ему полковнику при нас и при многих посторонних людех... поносил много как светлейшего князя: говорил именно что сын его светлости хуже последнего казака. И такими своими словами он фамилию его светлости обесчестил». Г. Синяковський, цього разу був згаданий як «цилюрник» з козаків і, якщо вірити чолобитникам, «был скван и к бывшему гетману Скоропадскому за бесчестие его гетманское»³⁷.

У 1722 р. значний військовий товариш Стародубського полку Василь Журман подав цареві Петру I виразну чолобитну, що починалася такими словами: «От глубины сердца моего и от несносного въздыхания облившиися кровавыми слезами прекладаю яко наипоследнейший раб Вашему Императорскому Величеству иже неимеючи... жадного ступления и нечекаючи отиного кого защищения». Справа полягала в тому, що дід Василя, обозний Дмитро Журман, ще у 1687 р. отримав від царів Іоанна і Петра жалувану грамоту на с. Старе Задубення, підтверджену універсалом І. Мазепи. Документально право на село мали нащадки обозного. Д. Журман помер майже одночасно зі своїм сином Матвієм, від якого залишилося двоє синів – Василь та Михайло. Окрім них, на частину майна претендували донька обозного і його вдова. Однак невдовзі після смерті Д. Журмана його вдова вийшла заміж удруге. Її чоловіком став Герман Синяк, у минулому – слуга родини. Користуючись приязним ставленням своєї літньої дружини, він переїхав до Задубення, таємно від родичів Журмана отримав від неї велику кількість родинного срібла, і почав розпоряджатися у вотчинах Журманів як хазяїн. Порушивши положення царської жалуваної грамоти, дружина віддала чоловікові права на нерухомість.

Коли у 1714 р. вона померла. Г. Синяк, будучи, за словами В. Журмана, «легко мысленником», дійсно виявився не надто талановитим управлінцем. Не маючи притулку в Гетьманщині, він показав себе гульвісою і, задля поліпшення свого фінансового положення, почав шукати «сильної руки». Йому вдалося знайти протектора в обличчі князя О. Меншикова, який у цей час здобував собі вплив у Стародубському полку і, вочевидь, був зацікавлений у приверненні на свій бік вірних людей задля посилення своїх позицій на місцях. Таким чином, незважаючи на те, що формально Старе Задубення було розділене на чотири частини між спадкоємцями обозного Д. Журмана, Г. Синяк отримав князівського універсала на все село з прилеглими територіями і почав розвивати його як

³⁶ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 2323. Арк. 2–2 зв.

³⁷ Там само. Спр. 497. Арк. 33.

слободу, «осаджуючи» та заселяючи новими жителями.

Мабуть, брати Василь та Михайло Журмани не залишилися осторонь і намагалися силою відбити дідизну, тому що дуже скоро Г. Синяк звернувся до Почепа, щоб коменданти надали йому на допомогу солдат та жолдаків. Отримавши підкріплення, новий хазяїн Задубення підстеріг В. Журмана на шляху до Почепа, і побив його до напівсмерті, а далі й ув'язнив. На щастя для постраждалого, через декілька днів його викупили з тюрми родичі.

У короткий термін Г. Синяк розтратив статки Журманів і був змушений закладати те, що залишилося, у тому числі, мав намір закласти й Старе Задубення. І тільки написання у 1722 р. чолобитної до царя Петра I допомогло нащадкам обозного вигнати його і повернути свої землі. Щоправда, через декілька років село все ж перейшло до сина згаданого управителя А. Гудовича, Михайла, таким чином, залишившись у складі володінь прихильників О. Меншикова³⁸. Сам Г. Синяк, як бачимо, зустрічався у тому ж 1722 р. вже у документах, пов'язаних зі звинуваченням його у «безчесті» імені покровителя³⁹.

З наведених матеріалів бачимо, що загальна картина формування клієнтели князя О. Меншикова серед козацтва, а також її історичний, політичний та економічний контексти ще не є дослідженими досконало. Існує значна кількість архівного матеріалу, поки що не опрацьованого дослідниками саме з цієї точки зору. Та, узагальнюючи розглянуті матеріали, можливо окреслити один з подальших напрямів дослідження, а саме виділення окремих груп клієнтів Меншикова, які входили до патронсько-клієнтської системи з різних причин та виконували різні функції. Попередньо виділяємо такі групи:

– козаки, що перейшли на бік росіян після зміни політичної орієнтації гетьмана І. Мазепи. Багато хто з них, бажаючи прислужитися цареві Петру I та уникнути репресій, обирали собі за патрона саме О. Меншикова, як одну з найвпливовіших персон у російській державі та відомого політичного ворога І. Мазепи;

– козаки, що приєднувалися до клієнтели О. Меншикова у ході розгортання так званої Почепської справи. Це могли бути колишні землевласники у Стародубському та Ніжинському полках, які надали перевагу службі у князя перед загрозою повного розорення, або ж ті, хто хотів у такий спосіб вирішити особисті рахунки з ворогами;

– авантюристи, які просто бажали нажитися на службі у владної особи.

Серед осіб, чії біографії вже були нами досліджені⁴⁰, що першої групи належали козаки Михайловські, Ф. Стожок, І. Дяковський тощо. Найбільш яскравими її представниками є родина Апостолів. Другу групу найповніше представляє А. Гудович, третю – Ф. Магановський та Г. Синяк. Однак не завжди є можливим встановити всі обставини входження тієї чи іншої особи до клієнтели (так, поки що не до кінця зрозумілою є кар'єрна історія Михайла Таріцина або Гаврила Лукіна).

Тож, розгляд взаємин козацької полково-сотенної старшини із князем О. Меншиковим у форматі клієнтели являє собою перспективний напрям

³⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. І, спр. 59451 (66-2). Арк. 1–1 зв.; Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Киев : типография К. Н. Милевского, 1888. Том I. Полк Стародубский. С. 269–270.

³⁹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57015-57197 (41). Арк. 344.

⁴⁰ Філіпова Г. В. Андрій Гудович – довірена особа князя Олександра Меншикова (біографічний нарис). *Український історичний збірник*. 2018. №20(1). С. 63–75; Філіпова Г. В. Нарис з життя Ямполья першої половини XVIII століття (за матеріалами тогочасних судових справ). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Матеріали XXV Міжнародної науково-практичної конференції. Збірник наукових статей*. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. №25. С. 340–343; Філіпова Г. В. «Протекціант» князя Меншикова Яків Ілейко: обличчя російської адміністрації в Україні після Північної війни. *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький, 2016. №38. С. 45–51.

дослідження ситуації навколо Почепських межувань, а також є способом наукового структурування складних взаємин вельможі з частиною лояльного до його влади українського козацтва.

References

- Voloshin, Yu. V. (2005). Gosudarevy opisnye malorossijskie raskolnicheskie slobody (XVIII v.): istoriko-demograficheskij aspekt [Sovereigns described Little Russian schismatic settlements (18th century): historical and demographic aspect]. Moscow, Russia : Arheodoksiya.
- IR NBUV (Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho) – MI VNLU (Manuscript institute of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine). F. I. Spr. 57015-57197 (41). Ark. 344.
- IR NBUV – MI VNLU. F. I. Spr. 59451 (66-2). 1722. Ark. 1–1 zv.
- Krupnytskyi, B. D. (1948). Hetman Danylo Apostol ta yoho doba [Hetman Danylo Apostol and his period]. Avgsburg, FRG: Ukrainska Vilna akademiia nauk.
- Lazarevsky, A. M. (1895). Dnevnik Petra Danilovicha Apostola [Diary of P. D. Apostol]. Retrieved from <http://litopys.org.ua/rizne/star08.htm>
- Lazarevsky, A. M. (1888a). Opisanie Staroj Malorossii [Description of Old Little Russia]. Vol I. Polk Starodubskiy. Kyiv, Russian Empire: Tipografiya K. N. Milevskogo.
- Lazarevsky, A. M. (1888b). Opisanie Staroj Malorossii [Description of Old Little Russia]. Vol II. Polk Nezhtinskiy. Kyiv, Russian Empire: Tipografiya K. N. Milevskogo.
- Petrukhintsev N. N. (2017). Ofitserskij korpus Ingermanlandskogo polka A. D. Menshikova v nachale 1720-h, gg. [The officer corps of the Ingermanland Regiment A. D. Menshikov in the early 1720s]. *Trudy Istoricheskogo fakulteta MGU. Ser. II. Istoricheskie issledovaniya. Rus, Rossiya: Srednevekove i Novoe vremya. Pyatye chteniya pamyati akademika RAN L. V. Milova*, 5, 487–496.
- Rogozhin, A. A. (2017). A. D. Menshikov i ego «kreatury»: patronazh v sluzhebnoj karere generaliteta russkoj armii nachala XVIII v. [A. D. Menshikov and “his persons”: patronage in the service career of the generals of the Russian army of the early 18th century]. *Trudy Istoricheskogo fakulteta MGU. Ser. II. Istoricheskie issledovaniya. Rus, Rossiya: Srednevekove i Novoe vremya. Pyatye chteniya pamyati akademika RAN L. V. Milova*, 5, 637–643.
- Filipova, H. V. (2018). Andrii Hudovych – dovirena osoba kniazia Oleksandra Menshykova (biohrafichniy narys) [Andriy Gudovich – a confidant of Prince Alexander Menshikov (biographical essay)]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk – Ukrainian Historical Collection*. №20(1), 63–75.
- Filipova, H. V. (2018). Zakhysni universalny kniazia O. D. Menshykova ukrainskomu kozatstvu [Prince Oleksandr Menshikov’s defensive Acts to the Ukrainian Cossacks]. *Zapovidna Khorotytsia – Khorotytsia Reserve*, 7, 55–62.
- Filipova, H. V. (2017). Konflikt kniazia O. D. Menshykova z baklanskym sotnykom Antypom Sokolovskym [The conflict between Prince Alexander Menshikov and the Baklan Sotnyk Antip Sokolovsky]. *Baturynska starovyna – Baturyn Antiquity*, 3, 424–432.
- Filipova, H. V. (2016). Narys z zhyttia Yampolia pershoi polovyny XVIII stolittia (za materialamy tohochasnykh sudovykh sprav) [An outline of the life of Yampol in the first half of the 18th century]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini. Materialy XXV Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii*, 25, 340–343.
- Filipova, H. V. (2016). “Proteksiant” kniazia Menshykova Yakiv Ileiko: oblychchia rosiiskoi administratsii v Ukraini pislia Pivnichnoi viiny [“Proteksiant” of prince Alexander Menshikov Yakiv Ileiko: the face of the Russian administration after the Northern War]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii. Pereiaslav-Khmelnyskyi – Scientific Notes on the history of Ukraine. Pereiaslav-Khmelnyskyi*, 38, 45–51.
- Filipova, H. V. (2017). «Ukrainska reviziia» kniazia Menshykova 1720 r. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Siverian land in the history of Ukraine*, 10, 165–168.
- TsDIAK Ukrainy (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv) – CSHAK of Ukraine (Central State Historical Archives of Ukraine in the city of Kyiv). F. 51. Op. 3. Spr. 497. Ark. 33.
- TsDIAK Ukrainy – CSHAK of Ukraine. F. 51. Op. 3. Spr. 1581. Ark. 2, 5zv.
- TsDIAK Ukrainy – CSHAK of Ukraine. F. 51. Op. 3. Spr. 1802-I. Ark. 3–4.
- TsDIAK Ukrainy – CSHAK of Ukraine. F. 51. Op. 3. Spr. 2323. Ark. 2–2zv.
- TsDIAK Ukrainy – CSHAK of Ukraine. F. 51. Op. 3. Spr. 18766. Ark. 1–5.

Філіпова Ганна Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (вул. Лаврська, 9, м. Київ, 01015, Україна).

Filipova Hanna V. – Ph.D. in Historical Sciences, Senior Researcher, National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve (9 Lavrska Street, Kyiv, 01015, Ukraine).

E-mail: kplavra@outlook.com

FEATURES OF FORMATION OF THE UKRAINIAN CLIENTELE OF PRINCE ALEXANDER MENSHIKOV IN 1709–1727

The article continues the author's previous research on the formation of the patron-client system of Prince Alexander Menshikov in the Hetman State. Mostly this study concerns the Cossack environment, but episodes from the environment of the Old Believers and the townspeople of the Starodubshchina are given as additional examples. An analysis was made of the main mechanisms of patron-client relations between the designated parties against the background of the flow of the Pochep Case of alternating the borders of the Prince's estates in the Starodub and Nyzhin regiments.

Separate, especially characteristic cases of the functioning of such relations, biographical information regarding some of Menshikov's clients are given. The study is based on the use of archival sources.

The formation of the client politics of Menshikov among the Cossacks of the Hetman State began in 1709, if not earlier – in connection with the events surrounding the transition of the Hetman Ivan Mazepa to the side of the Swedish king Carl XII and the Battle of Poltava. Subsequently, this process continued until 1727, when Menshikov was stripped of all titles and titles and sent into exile by Tsar Peter II. The main stage in the formation of the client system of Prince Menshikov in Ukraine was his revision trip of 1720, when he visited his estates in the Hetman State.

The mentioned system of social hierarchy was generally typical of the time and context of the events studied. It is a continuation of the ancient Roman form of clientelism, adapted to the realities of early modern Europe. The study of such processes associated with the activities of Russian statesmen-landowners in the Hetman region can shed light on many of the nuances of the gradual entry of the Hetman region into the Russian Empire.

Keywords: *client politics, clientelism, chronism, patronage, Cossacks, Prince Alexander Menshikov, Starodubshchina, Hetman State, Pochep.*

Дата подання: 3 лютого 2020 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Філіпова Г. Особливості формування української клієнтели князя Олександра Меншикова у 1709–1727 рр. *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 218–229. DOI: 10.5281/zenodo.3732631.

Цитування за стандартом APA

Filipova, H. (2020). Osoblyvosti formuvannya ukrainskoi kliientely kniazia Oleksandra Menshikova u 1709–1727 rr. [Features of formation of the Ukrainian clientele of Prince Alexander Menshikov in 1709–1727]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 218–229. DOI: 10.5281/zenodo.3732631.